

ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СЛІДЧОГО НА РІЗНИХ ЕТАПАХ РОЗСЛІДУВАННЯ

У статті представлено узагальнення уявлень стосовно пізнавальної діяльності слідчих. Розглянута специфіка пізнавальної діяльності слідчих на кожному з етапів розслідування злочинів.

В умовах сучасних соціально-економічних процесів вимоги до особистості професіонала з боку суспільства й організаційного середовища все більш зростають. Значною мірою це стосується фахівців правоохоронних органів, зокрема слідчих, діяльність яких характеризується високою емоційною насиченістю й когнітивною складністю, припускає прийняття відповідальних рішень у ситуаціях, пов'язаних з невизначеністю.

Наявність владних повноважень, затверджених у законодавчому порядку, інколи створює ілюзію обвинуваченої спрямованості діяльності слідчого. Але функція слідчого – не обвинувачення і не захист, а пошук істини в процесі розслідування, який може бути здійснений лише за допомогою та в процесі пізнавальної діяльності.

На шляху до істини слідчі не застраховані від помилок. Помилка в діяльності людини – це неавтоматично неправильні судження, дії або бездіяльність суб'єкта, які виникають у результаті викривленого почуттєвого відображення чи уявної інтерпретації об'єктів, явищ, процесів у свідомості особи (В.М. Абрамова).

Ефективність діяльності слідчого по розкриттю злочинів, максимальна можливість уникати помилок у процесі розслідування багато в чому зумовлена не тільки набутими фаховими знаннями, але й умінням застосовувати їх на практиці, що, у першу чергу, залежить від пізнавальних якостей слідчого.

Визначення професійно важливих пізнавальних якостей слідчого, особливостей його пізнавальної діяльності на кожному з етапів розслідування є актуальною проблемою сучасної юридичної психології.

Психологічні особливості слідчої діяльності, психологічний аналіз окремих її компонентів, у тому числі пізнавального, були предметом вивчення багатьох дослідників (В.Г. Андросюк, О.Я. Баєв, В.О. Коновалова, М.В. Костицький, В.С. Кузьмічов, О.М. Столяренко та ін.). У роботах вчених розкривається сутність, структура, особливості здійснення пізнавальної діяльності слідчих на різних етапах розслідування, питання її удосконалення та негативні наслідки порушень (Л.М. Бондаренко, С.А. Голунский, П.Ф. Жук, В.Є. Коновалова, О.Ф. Конуп, А.М. Ларин, Т.А. Остапенко, В.М. Стратонов, В.Ю.Шепітько та інші).

О.М. Столяренко до основних особливостей специфіки діяльності слідчого відносить творчий, нестандартний її характер, розмаїття завдань, що вирішуються [13]. Компонентами професійної діяльності слідчого, на думку О.М. Столяренко, виступають: організаційно-управлінський, пізнавальний, комунікативний і виховний. У межах пізнавального компоненту вчений виділяв такі психологічні та особистісні якості, як високий рівень інтелекту, гнучкість розумових процесів,

творче мислення, спостережливість, уміння прогнозувати, розвинута інтуїція, гарна пам'ять, розвинена довільна увага та ін. [13]. Пізнавальний компонент у структурі слідчої діяльності виділяє й аналізує у своїх роботах В.О. Коновалова [8].

Дослідники, характеризуючи слідчу діяльність, розкривають її зміст через наступні компоненти: соціальний, пошуковий, реконструктивний, комунікативний, організаційний, засвідчувальний. Аналіз запропонованого авторами змістового наповнення кожного з цих компонентів свідчить, що особливі вимоги до пізнавальних процесів слідчого висуваються при виконанні діяльності в межах пошукового, реконструктивного та засвідчувального компонентів.

Пошуковий компонент передбачає збирання інформації, необхідної для вирішення професійних завдань, закріплення, перевірку, оцінку, доказування та обґрунтування висновків і рішень по справі. У межах реконструктивного компоненту здійснюється поточний і завершальний аналіз всієї зібраної інформації по справі й висунення слідчих версій, а також планування роботи. Засвідчувальний компонент містить діяльність, спрямовану на приведення всієї отриманої інформації по справі в спеціальну, передбачену законом форму (постанова, протокол, доручення, вказівки тощо). Інші компоненти, фактично, забезпечують продуктивність діяльності слідчого у межах означених вище компонентів. Реконструктивна та комунікативна діяльність виступають інструментом, завдяки якому отримується значуща інформація; організаційна – створює оптимальні передумови взаємодії всіх учасників процесу розслідування та спрямована на здобуття і фіксацію процесуально значущої інформації [2; 10].

Слід зазначити, на сьогодні при дослідженні особливостей пізнавальної діяльності слідчих не достатньо враховуються ті реально існуючі умови, в яких здійснюється їхня пізнавальна діяльність, а ті дані, які викладені в літературних джерелах є недостатньо узагальненими та узгодженими стосовно здійснення слідчими пізнавальної діяльності на кожному з етапів розслідування.

Метою цієї статті є визначення та систематизація уявлень стосовно специфіки пізнавальної діяльності слідчих на кожному з основних етапів розслідування злочину.

Досудове слідство можна умовно поділити на чотири етапи. Першим етапом є проведення після порушення справи невідкладних та інших слідчих дій для з'ясування події злочину. Другий етап — виконання процесуальних дій, пов'язаних із притягненням особи як обвинуваченої і пред'явленням їй обвинувачення, допит обвинуваченого, застосування до нього необхідних запобіжних заходів. Наступним етапом є збирання й перевірка всіх інших необхідних доказів, які підтверджують або спростовують обвинувачення, обтяжують чи пом'якшують кримінальну відповідальність обвинуваченого. Останнім етапом досудового слідства є вчинення процесуальних дій, пов'язаних із закінченням слідства та складанням відповідного підсумкового процесуального документа [4].

На початковому етапі розслідування модель злочину має лише схематичний характер, оскільки деякі елементи і зв'язки не відомі. Але в процесі накопичення інформації лакуни моделі поступово заповнюються достовірними фактами та встановлюються зв'язки між елементами, скорочується кількість можливих варіантів в окремих її частинах, модель механізму злочину після кожної чергової слідчої дії трансформується, доповнюється новими обставинами, доказами, а також новими версіями, що підлягають перевірці. Здійснюючи процес розслідування, слідчий передбачає, які сліди, пов'язані з подією злочину, можуть залишатися в об'єктивних умовах, свідомості людей і тим самим визначати напрям розслідування. Цей процес пізнання продовжується доти, поки перетворена модель не стане системою достовірних знань про досліджувану подію злочину [5].

Встановлення об'єктивної істини відбувається шляхом побудови слідчих версій. Версія – це обґрунтоване припущення про наявність і обставини розслідуваної події, дії конкретних осіб і наявність у цих діях складу певного злочину. Пізнавальна функція версії полягає в систематизації доказового матеріалу, його аналізі, обґрунтованому висуненні припущення, яке визначає найбільш

швидкий і ефективний шлях встановлення істини. Методами побудови версій є їхні логічні основи – індуктивний чи дедуктивний метод, аналогії.

При застосуванні індуктивного методу від встановлення окремих причин походження доказів шляхом індуктивного мислення слідчий доходить до загального припущення про характер і причини події злочину. До помилок, які можуть виникнути в процесі індуктивного умовиводу, належать помилки невірної висновку як результат помилкових посилок і висновків: "після цього — отже, унаслідок цього". Логічна помилка "поспішності узагальнення" полягає в тому, що висновок від окремого до загального ґрунтується не на повному і всебічному аналізі необхідних причинних зв'язків, а слідчий доходить до висновку, базуючись на вивченні частини ознак. Побудова версій дедуктивним шляхом передбачає як початковий момент загальні положення, встановлені в процесі розслідування злочину. Дедуктивний метод може мати місце при явно недостатній кількості виявлених у справі доказів. У цьому випадку при побудові версій виходять не з аналізу певних доказів, а із загального припущення [6].

Таким чином, для того щоб не припуститися помилки в процесі логічної обробки даних, що надходять, слідчому необхідно добре знати й суворо дотримуватися логічних законів і форм мислення, діалектично підходити до розгляду відомих фактів у їх взаємозв'язку й взаємозумовленості, постійно контролювати, чи є в його розпорядженні достатні докази для того, щоб зробити той або інший висновок.

Процес мислення у формі слідчих версій проходить декілька етапів:

- збирання фактичного матеріалу, його логічний аналіз і оцінювання;
- побудова слідчої версії та її формулювання, включаючи передбачення, які слугують основою побудови нових версій;
- отримання передбачуваної інформації в процесі перевірки версій та перевірка наслідків.

В основу мислення у формі слідчої версії покладені як достовірні, так і проблематичні судження. Їх роль досить різна. Проблематичність породжує велику кількість версій. Достовірність теж має піддаватись сумніву [14].

Розкриття злочину за його слідами – це процес знакового, опосередкованого відображення дійсності [13]. Виявлення слідів має свої закономірності. Матеріальні сліди (зброя, інші предмети злочину) можуть нести інформацію про особливості людини, про послідовність здійснених нею дій, про динамічні характеристики її рухів (амплітуду, швидкість, силу) та дозволяють судити про професію злочинця, його вік, зріст, фізичну силу, ліворукість тощо.

Установлення злочинця – пізнавальний процес, під час якого слідчий збирає інформацію (відомості, фактичні дані) про конкретну особу, ознаки вчинення певних протиправних дій. При цьому об'єкти, що містять інформацію про подію злочину та злочинця, трансформуються в установлену законом форму – докази, а процес пізнання суттєвих для справи обставин, що пов'язаний із зазначеними джерелами інформації, виступає у вигляді кримінально-процесуального доказування [3].

Допит як пізнавальний процес, що здійснюється з метою отримання правдивої інформації від підозрюваного, має певну специфічну логіко-психологічну особливість: слідчий повинен досліджувати не тільки взаємозв'язки явищ, що підлягають безпосередньому сприйняттю, а й події минулого, які, зазвичай, приховуються злочинцем. Необхідно також зазначити, що характерними особливостями такого процесу є проведення пізнання в складних, несприятливих ситуаціях, коли зацікавлені особи перешкоджають процесу розслідування [12]. Підготовка до допиту включає вивчення соціально-психологічної характеристики допитуваного, його характеру, темпераменту, рівня інтелекту, способу мислення, схильності до референтної групи, способу життя і виховання в сім'ї.

Слідчий збирає й досліджує факти, на основі яких повністю відтворює минулу подію, всі взаємозв'язки осіб, пов'язані з цією подією, вивчає особистість суб'єкта злочину [2]. А тому криміналістичні знання й досвід є необхідною передумовою для активізації відтворюючої уяви, бо вони створюють умови для розуміння наявної інформації, пошуку й правильного вибору необхідної інформації, вирішення системи простих і складних розумових завдань.

Уява людини – один із видів абстракції, який дає змогу за відсутності оригіналу відтворити його в пам'яті, випускаючи з уваги деякі несуттєві деталі. Тому слідчий, моделюючи та відтворюючи події у своїй уяві, отримує динамічну модель. Ці моделі спочатку відносно схематичні та в процесі дослідження стають все більш однозначними та достовірними [14].

Надходження інформації до слідчого не завжди залежить від його бажання і не піддається повністю регуляції. Обсяг інформації, швидкість, час її надходження здебільшого залежить від обставин, за яких відбувається пізнання. Як зазначають В.Г. Андросюк, В.О. Коновалова, М.В. Костицький, для діяльності слідчого суттєві такі загальні особливості організації його свідомості, як обсяг, стійкість, переключення й розподіл уваги, врівноваженість аналітичної й сензитивної сторін сприйняття та мислення, високий енергетичний рівень активності [1; 7; 11].

Особливістю практичного мислення слідчого є тонка спостережливість, здатність сконцентрувати увагу на окремих деталях події, вміння використовувати для вирішення часткового завдання те особливе й одиничне, що не входить повністю у теоретичне узагальнення, вміння швидко переходити від міркувань до дій. Спостережливість формується в процесі життєвої практики, удосконалюється і потребує постійного "тренування": бачити в кожному випадку перспективу - одна із суттєвих професійних особливостей слідчого. Для цього слідчий повинен володіти такими властивостями: уміти проникати за межі очевидного - у сутність фактів; розуміти зміст проведених дій, передбачати близькі та віддалені безпосередні й опосередковані результати явищ і поведінки; уміти визначатися з метою і завданнями та шляхами вирішення поставлених проблем; уміти чітко формулювати завдання і планомірно йти до його вирішення; уміти мобілізувати свої сили і вміло використати як свої знання, досвід, так і допомогу інших учасників, охоплюючи значне коло питань і фактів – з метою всебічного та об'єктивного оцінювання результатів; уміти критично оцінювати свою діяльність та діяльність інших учасників з метою пошуку помилок і встановлення причин їх виникнення; уміти різносторонньо підходити до явищ, встановлюючи залежність і зв'язки в порядку, зворотному до досліджуваного; змінювати способи дії, перебудовувати свою діяльність і змінювати рішення відповідно до нових обставин [7].

Багатоплановість слідчого процесу висуває підвищені вимоги до синтетичної сторони пізнавальної діяльності, зумовлює граничні навантаження на оперативну пам'ять [1]. А недолік інформації, необхідність здійснення певних дій в умовах дефіциту часу й нерідко в умовах активної протидії вимагає високої пластичності інтелекту слідчого, підвищеної продуктивності розумової діяльності (тим або іншим обставинам слід надавати юридичну оцінку, вирішувати нестандартні завдання). Тому мислення слідчого повинно бути гнучким, критичним, оперативним, продуктивним і рефлексивним [7].

У дослідженні О.Ф. Конуп створена орієнтовна психограма слідчого, що включає: пізнавальні якості (уважність, швидкість запам'ятовування, довготривалість пам'яті, точність і швидкість пригадування, розвинене практичне та образне мислення, кмітливність, вдумливність, критичність розуму, розсудливість, допитливість, гнучкість мислення, розвинена інтуїція); емоційно-вольові якості (контроль емоцій, емоційна стійкість, активність, помірна чутливість, обдумані та виправдані рішучість, стійкість до невдач, винахідливість у екстремальних ситуаціях); комунікативні якості (добре розвинена, але вибіркова комунікативність, лідерські здібності, середній рівень конформності, низький рівень підозрливості) [10].

Специфіка слідчого пізнання полягає в тому, що слідчий досліджує як безпосередньо взаємозв'язки явищ, що сприймаються, так і те, що відбулось у свідомості людей про подію, яка розслідується. При цьому виявляє значення явищ, що досліджуються, шукає відповідь на питання – що це означає? Відповідь буде різною залежно від природи явищ, що досліджуються, від того,

що береться до уваги – природні закономірності або закономірності психіки, зокрема, бажання й наміри людей, їх емоційно-вольові особливості. У першому випадку вирішуються об'єктивно зумовлені задачі, у другому – суб'єктивно зумовлюючі "загадки" [7]. Злочини нерідко навмисно маскуються, приховуються з метою введення слідчого в оману. І не завжди буває можливим одразу визначити, до якого типу відноситься певна слідча ситуація – до об'єктивно обумовленої задачі або суб'єктивно заданої "загадки". Для розпізнання типу цих ситуацій необхідно знати їх ключові ознаки.

При оцінці доказів і прийнятті процесуальних рішень суттєве значення має внутрішнє переконання слідчого, тобто стан сформованого професійного знання у свідомості слідчого, коли він вважає зібрані у справі докази достатніми для прийняття рішення, впевнений у правильності свого висновку і готовий до відповідних практичних дій – прийняття рішення відповідно до отриманих знань [1].

Висновок. Специфіка пізнавальної діяльності при розслідуванні злочинів полягає у тому, що вона здійснюється в умовах відсутності повної картини вчинення злочину. У ході пізнавальної діяльності слідчий спирається на окремі сліди, шляхом мисленнєвої обробки яких він повинен відновити картину події. Процес пізнання, крім того ускладнюється тим, що сліди злочинів найчастіше замасковані, сутність явищ у деяких випадках є викривленою. Оскільки в пізнавальній діяльності істина може бути встановлена тільки в тому випадку, коли вибір і застосування засобів пізнання здійснюється, виходячи з реально існуючих умов, в яких відбувається цей процес, суттєвого значення набуває врахування специфіки пізнавальної діяльності слідчого на кожному з етапів розслідування при побудові навчальних програм для майбутніх слідчих та розвивально-корекційних програм для працюючих слідчих, що ще не набули достатнього практичного досвіду.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у визначенні особливостей здійснення пізнавальної діяльності у типових слідчих ситуаціях, а також у пошуку шляхів та засобів розвитку професійно важливих пізнавальних якостей слідчих.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андросюк В.Г.* Психологія слідчої діяльності: Навч. пос. / В.Г. Андросюк. – К.: Вид-во Укр. акад. внутр. справ, 1994. – 106 с.
2. *Васильев В.Л.* Юридическая психология: Учеб. пос. / В.Л. Васильев. – СПб.: Питер, 1997. – 649 с.
3. *Власова Н.А.* Досудебное производство в уголовном процессе / Н.А. Власова. – М. : ЮРМИС, 2000. – 184 с.
4. *Волобуєв А.Ф.* Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва / А.Ф. Волобуєв. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 336 с.
5. *Жук П.Ф.* Пізнавальна діяльність слідчого: питання удосконалення / П.Ф. Жук, Л.М. Бондаренко, Т.А. Остапенко // Актуальні проблеми сучасної криміналістики : мат-ли міжнародної науково-практичної конференції. – Сімферополь : Доля, 2002. – Ч. 2. – С. 104.
6. *Коновалова В.Е.* Версия: концепция и функции в судопроизводстве / В.Е. Коновалова. – Х. : Консум, 2000. – 176 с.
7. *Коновалова Е.В., Сербулов А.М.* Следственная тактика: принципы и функции / Е.В. Коновалова, А.М. Сербулов. – К., 1983. – 112 с.
8. *Коновалова В.О., Шепітько В.Ю.* Юридична психологія: Академічний курс: Підручник /

Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2004. – 424 с.

9. *Конуп О.Ф.* Формування професійно значущих пізнавальних якостей майбутніх слідчих у вищих навчальних закладах МВС України: автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 "Юридична психологія" / О.Ф. Конуп. – Київ, 2009. – 21 с.

10. *Костицкий М.В.* Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М.В. Костицкий. – К.: Вища школа, 1990. – 259 с.

11. *Кузьмічов В.С.* Слідча діяльність: сутність, принципи, криміналістичні прийоми та засоби здійснення : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / В.С. Кузьмічов. – К., 1996. – 36 с.

12. *Столяренко А.М.* Прикладная юридическая психология: Уч. пос. / Алексей Михайлович Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 674 с.

13. *Стратонов В.М.* Пізнавальна діяльність слідчого на початковому етапі розслідування / В.М. Стратонов // Держава та регіони: науково-виробничий журнал. Серія "Право". – 2009. – №4. – С. 121-126.

Подано до редакції 19.09.2011
